

UDC 32(540) “1947”

THOUGHTS ON INDIA AND PAKISTAN: TO 70 YEARS OF 2 STATES' INDEPENDENCE

O. Bordilovska

DSc (Politics)

The Institute of International Relations,
Kyiv National Taras Shevchenko University
36/1, Melnikova Str., Kyiv, 04119, Ukraine
olbord@ukr.net

The paper deals with the most common issues of political and economic history, security challenges, bilateral relations of two biggest states in South Asia, India and Pakistan. The article is dedicated to the 70th anniversary of independence, since 1947 partition of British India gave the chance to both of the states to create a new story. The author presents her own understanding of the specifics and paradoxes of the history of India and Pakistan, with the special attention to the most interesting facts and processes, starting with the very beginning – the celebration of Independence Day – August 14 in Pakistan and August 15 in India. This symbolic fact has provided a long history of complicated bilateral relations, full of entrust and enmity, up to the open military conflicts between the two. The communal hostage and religion-based riots created one of the most severe situation in the world's history, with millions killed and millions people shifted. Not only states, provinces and villages, but families have been divided because of the “two nations' theory”. While Pakistani leaders and citizens of the new state celebrated the event with large scale euphoria, Indian politicians were full of skeptics, with the hopes that Pakistan is nor forever and that India should be once reunited. At the same time, as the author points out, it is not such an easy job – to divide the common history. One of the paradoxes is that many famous historical places, like the oldest Indus river civilization towns Harappa and Mohenjo-Daro are in Pakistan now, not in India. One more paradox – born in New-Delhi Pervez Musharraf became the President of Pakistan, while born in Peshavar Manmohan Singh – Prime-Minister of India. So, many new myths and documents were needed for the new nations identities, many problems are still here to be solved, and the author makes the conclusion, that with the new generations India and Pakistan may finally start a real neighborhood and collaboration.

Keywords: independence, “two nations” theory, secularism, national idea, India, Pakistan, constitutions, South Asian subcontinent

O. A. Борділовська

РОЗДУМИ ПРО ІНДІЮ І ПАКИСТАН: ДО 70-РІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДВОХ ДЕРЖАВ

14 і 15 серпня 2017 р. святкують свою незалежність дві держави, що колись були найбільшою колонією Великої Британії, – Ісламська Республіка Пакистан і Республіка Індія, відповідно. 70 років – вже доволі серйозний вік, коли можна говорити про певну зрілість, здобутки і досягнення. Так само можна аналізувати прорахунки та переоцінки тих чи інших тенденцій і явищ, що становлять суть як двосторонніх відносин, так і загальної регіональної ситуації. За цей період стосунки між двома найбільшими державами субконтиненту стали майже хрестоматійним зразком так званих асиметричних відносин, а ще – прикладом затяжної ворожнечі та недовіри. Їхньому вивченню присвячені вже цілі томи наукової літератури, над ними працюють

і зараз провідні аналітичні центри як у самих країнах, так і в колишній метрополії, а також на батьківщині think-tanks – у США. Зокрема, перший аналітичний центр світу – Brookings Institution має свій “Індійський проект” на чолі з Т. Мадан, і це на додачу до більш широкого центру південноазійських досліджень, фахівці якого (в тому числі й відомий С. Коен) вивчають абсолютно усі проблемні аспекти регіональної ситуації.

Серед інших знаних західних дослідників, які зокрема зосереджені на темі Розділу (саме так, з великої літери пишеться цей термін у науковій літературі як Заходу, так і у самих країнах, Індії та Пакистані), слід передусім згадати Стенлі А. Уолперта: почесний професор Університету Каліфорнії відомий своїми працями з сучасної політичної історії Південної Азії, зокрема, він є автором біографії М. А. Джинни та справді енциклопедичної за обсягом і аналізом інформації праці “Індія”, яка багато разів перевидавалась. Тема, звичайно, є популярною серед британських фахівців: І. Телбот – професор історії Саутгемптонського університету, знаний своїми працями з сучасної історії як Індії, так і Пакистану, є одним з найбільш знаних дослідників Розділу колишньої Британської Індії і витоків сучасної індо-пакистанської конфронтації. Цю тему сьогодні продовжує Д. МакЛеод, який у своєму дослідженні (“India and Pakistan. Friends, Rivals or Enemies”) зупиняється на всіх аспектах складних відносин двох найбільших країн Південної Азії, а також професор історії з Оксфорда Ясмін Кхан, яка презентувала книгу “The Great Partition: the making of India and Pakistan”.

Чимало знаних фахівців-індологів працюють у Російській Федерації, достатньо згадати Т. Шаумян, В. Кашина, С. Луньова, О. Малярова, О. Куценкова, Б. Ключова, М. Плешову, Н. Лебедеву, Ф. Юрлова та багатьох інших, а також дослідників політичних та соціальних проблем Пакистану – В. Москаленка, Ю. Ганковського, О. Плешова, Є. Белокриницького.

В Україні ми вже теж маємо хоч і невелику, але серйозну традицію вивчення не лише індійської культури і філософії, а й історії, політичної ситуації та зовнішньополітичної стратегії. Проблемами двосторонніх відносин Індії і Пакистану та регіонального розвитку займалися О. Лукаш, П. Ігнат'єв, І. Горобець, А. Кобзаренко, В. Вішньов, В. Таран та автор цього дослідження. Крім того, деякі аспекти політичного та економічного розвитку країн висвітлені в наукових доробках послів України в Індії і Пакистані (О. Семенець, І. Поліха).

У запропонованому дослідженні автор певним чином підводить підсумок значного етапу власних наукових пошуків та намагається звернути увагу на окремі цікаві, навіть парадоксальні факти і тенденції з історії та політики двох найбільших держав Індостану. Отже, ця стаття – спроба показати, якою іноді непередбачуваною може бути історія, наскільки змінними, залежно від внутрішніх і зовнішніх факторів, є міжнародні відносини і як цікаво складається з окремих фрагментів політична ситуація в регіоні протягом певного періоду часу. Звичайно, автор не претендує на якусь абсолютну істину, швидше намагається акцентувати увагу на справді непересічних подіях і явищах. Тож це дослідження є проявом суб'єктивних міркувань щодо політики в Південній Азії та індійсько-пакистанських відносин як основної складової цього регіонального комплексу. Після багатьох років вивчення культурних особливостей, політичної історії, соціальної ситуації й міжнародних відносин регіону, а також під впливом спілкування з індійськими та пакистанськими колегами видається логічним зробити деякі узагальнення та виявити специфічні явища, які відбуваються тут протягом 70 років (хоч насправді їхні фундаментальні підвалини мають набагато поважніший вік, що вимірюється навіть не століттями, а тисячоліттями).

Почати треба з того, що держави, які здобули незалежність начебто одночасно, святкують її в різні дні, як бачимо. 14 серпня 1947 року в Карачі М. А. Джинна прийняв присягу як генерал-губернатор незалежного Пакистану, генерал-губернатором

Домініону Індійський Союз став лорд Л. Маунтбеттен, і незалежність Індії проголошено наступного дня, 15 серпня, – так було рекомендовано астрологами [Tunzelmann 2007]. Насправді відомим є той факт, що саме 14 серпня було визначене спільним днем для святкування, але з тим не погодилися в Індії: на знак протесту проти створення Пакистану і самої ідеї, навколо якої ця країна постала. Від цього моменту – святкування незалежності в 1947 році – починається 70-річна історія відносин між Індією та Пакистаном, сповнена, на превеликий жаль, недовіри, підозр, відвертої ворожнечі і збройних конфліктів. Але **парадокс № 1** у нашому дослідженні полягає в тому, що поруч із великим конфліктним потенціалом у держав залишилася назавжди й спільна історія, дійовими особами якої часто-густо були члени однієї родини, розділені історичними і життєвими обставинами. Ба більше, народжені в Індії творили історію Пакистану – наприклад, Первез Мушарраф, президент ІРП (1999–2009 рр.), родина якого походила із самої столиці Індії – Делі, або прем'єр-міністр Індії Манмохан Сінгх (2004–2014 рр.), який народився в Пешаварі – столиці провінції Хайбер-Пахтунхва в Пакистані. Тож, як би ми тепер не оцінювати поділ Британської Індії, маємо визнати, що деякі речі розділити вкрай важко, а може, й зовсім неможливо. До речі, у західній історіографії до цих пір панує думка, що провідні політичні сили всередині самої Індії не змогли домовитися між собою про майбутнє країни (як воно й було), що й зробило розкол неминучим, а відповідальність поклали на британців. Натомість у Пакистані поділ, звичайно, досі оцінюють інакше. Зокрема, колишній президент П. Мушарраф у своїх мемуарах написав так: “Сутінки імперії стали промінцем надії – зароджувалися дві нові держави” [Мушарраф 2009].

Не перелічуватимемо тут усіх відомих фактів історії, лише коротко нагадаємо: поділ 1947 р. за планом Л. Маунтбеттена, останнього віце-короля Індії, на дві держави – Домініон Індійський Союз і Пакистан – відбувався за релігійною ознакою, відповідно до “теорії двох націй”. Він передбачав відторгнення від Індійського Союзу тих частин провінцій Британської Індії, більшість населення яких становили мусульмани, для створення Пакистану. Таким чином, здійснилися мрії відомого поета Мухаммада Ікбала, ідеолога мусульманської держави, та його послідовників про створення “землі чистих (правовірних)” – саме так перекладається назва Пакистану. Ідея набрала остаточної форми на початку 30-х років ХХ ст. серед індійських емігрантів-мусульман у Британії, і ця назва має також інше тлумачення, оскільки складається з початкових літер назв територій, які мали утворити нову країну: Панджаб, Афганістан (Північно-Західна прикордонна провінція), Кашмір, Іран (провінція), Сінд і Тохарістан (Белуджистан). Закон про незалежність Індії увійшов у дію 18 липня 1947 р., згідно з цим актом більшість земель залишилися у складі Індійського Союзу, до того ж переважна більшість із майже 600 князівств, правителі яких мали самі приймати рішення, до якої з новостворених держав приєднуватися, також залишилися в Індії. Її територія на серпень 1947 р. становила 3288 тис. кв. км з населенням 320 мільйонів, до новоствореного Пакистану відійшли території площею 945 кв. км з населенням 71 млн. [Индия сегодня 2005, 122]. Щоб зібрати докупи такі значні території з населенням, що розмовляло різними мовами, належало до різних рас, мало різні релігійні вподобання і навіть у межах однієї релігії – індуїзму – було розділене на тисячі каст, Індії потрібна була своя державна ідея, і її створення виявилось непростою справою [Khilnani 2004, 151].

Поділ спричинив колосальні зрушення в регіоні Південної Азії, в тому числі одну з найбільших в історії ХХ сторіччя міграцію, призвів до болючих наслідків у соціальній та економічній сферах, на багато років ускладнив стосунки між двома новими незалежними державами. До Пакистану, зрозуміло, переїхало набагато більше людей: лише на самому початку, у серпні – листопаді 1947 року, до Пакистану прибули більш ніж 5,5 млн. біженців-мусульман з Індії (на 2 мільйони більше,

ніж немусульман до Індії), що тоді становило майже $\frac{1}{5}$ частину його населення [Ганковський 1995, 30]. Їх почали називати *мухаджирі* – “переселенці”, в державному будівництві вони відіграли дуже значну роль. А найстрашнішим наслідком поділу стали погроми і сутички, під час яких загинули мільйони громадян різних віросповідань.

Досвід свідчить, що інколи історія грається з державами. Цікавим є, наприклад, той факт, що багато пам’яток стародавньої Індії опинилися в сучасному Пакистані, передусім міста найдавнішої на Індостані (III – сер. II тис. до н. е.) культури долини річки Інд – Хараппа і Мохенджо-Даро, з яких починається історія великої індійської цивілізації. Через території Пакистану, зокрема Пенджабу, пройшли й племена аріїв, які у II тис. до н. е., можливо, знищили цю культуру. Також у Пакистані розташовується місто Таксила, столиця могутнього царства Гандгара, яке існувало в середині I тис. до н. е. і в якому був заснований один з перших на індійській землі університетів. Після походів Олександра Македонського тут поширюється вплив елліністичної культури, що наочно представлено в пам’ятках Кушанського царства, і було це в індуїстсько-буддійську епоху, коли ісламу ще й не існувало взагалі. У Пакистані інколи навіть жартують, що з такої причини (великої кількості стародавніх пам’яток індійської культури) саме їхню країну слід було назвати “Індостан”, а для Індії придумати іншу назву (до речі, вона існує – Бгарат – так звучить самоназва мовою гінді та на санскриті – на честь легендарного героя-царя).

Та й сам річка Інд, на честь якої іноземці назвали країну, тече здебільшого територією Пакистану і впадає в Індійський океан біля міста Карачі у Пакистанській провінції Сінд (також названої за іменем річки), хоча розподіл вод її басейну – предмет ще одного спору між Індією і Пакистаном.

І як бути країні, яка намагалася створити свою державність на мусульманській ідентичності, з усією цією купою пам’яток індуїстського та буддійського мистецтва? У Музеї мистецтв Лахора, пакистанської культурної столиці, автору довелося бачити карту цивілізації долини Інду з назвою “Індо-пакистанська культура” – чи не дивний термін, зважаючи на те, що ідея Пакистану виникла на початку 30-х років ХХ сторіччя, а Хараппській цивілізації налічуємо чи не 5 тисячоліть?

З другого боку, краще так, ніж повна відмова від культурної спадщини і старовинної культури лише тому, що вона не має мусульманського наповнення. Саме цього боявся відомий письменник Салман Рушді (народжений у Кашмірі), коли у своєму романі про Пакистан “Сором” писав: “Пакистану довелося переписати історію, зречтися минулого, оскільки його визнали таким, що не пасує ісламській сутності... Тож століття Індії зникли під тонким прошарком середньопакистанського часу” [Рушді 2010].

До речі, про Кашмір: не беручи на себе аж надто відповідальні оцінки ситуації в цьому спірному регіоні (цій проблемі автором також присвячено багато досліджень), відзначимо: мабуть, той факт, що він є справді спільною для обох країн культурною спадщиною (на яку кожна держава заявляє свої права), і став причиною того, що його так і не змогли повністю привласнити ані Індія, ані Пакистан. Приблизно третина території, відомої під історичною назвою Кашмір, сьогодні контролюється Пакистаном, чого категорично не хоче визнавати Індія, яка вважає рішення 50-х років про повний перехід колишнього князівства під свою юрисдикцію остаточним. Знову ж таки, цікаво, що саме Індія після першої війни з Пакистаном 1947–48 рр. винесла питання ситуації в Кашмірі на обговорення міжнародних спостерігачів і на порядок денний ГА ООН. Але тепер саме Індія не допускає цих спостерігачів на територію підконтрольного їй Кашміру і категорично відмовляється від будь-яких пропозицій міжнародних посередників, зважаючи питання Кашміру справою лише двосторонніх перемовин з Пакистаном. Щоправда, від початку 70-х років, а саме від Сімльської декларації, яка закріпила фактичний стан речей і визначила так звану

“лінію контролю” на кордоні, перемовини ніякими новими успіхами не відзначилися. Більш того, в Індії сьогодні вважають: чим менше взагалі говорити про Кашмір, тим краще, це така собі “мантра індійської дипломатії”. У Пакистані ж, навпаки, використовують будь-яку можливість, щоб привернути увагу світової спільноти до проблеми Кашміру, наголошуючи на постійних порушеннях тут прав людини індійськими урядовими силами [Борділовська 2012].

Справді, в індійському штаті Джамму і Кашмір ситуація останніми роками (вкотре!) суттєво загострилася, і питання повної автономії Кашміру знов ставиться на порядок денний різними сепаратистськими (визвольними) рухами. Натомість так званий Азад Кашмір, контрольований Пакистаном, демонструє повний спокій і порядок, без жодних сепаратистських проявів. Цікаво, як це коментують в обох державах. Індія постійно звинувачує Пакистан в експорті тероризму та спонсорованні збройних організацій джихадистського типу, які вільно переходять через кордон і збурюють місцеве населення. Пакистан, навпаки, записує собі бонус із цього приводу, вказує на спроможність забезпечити порядок та нормальний розвиток території і зауважує: так було б і з рештою Кашміру, якби він, відповідно до “теорії двох націй” і пропозицій щодо поділу, одразу був би включений до складу Пакистану [Arafatul Islam 2016].

Країна – це територія, але це ще й населення. Тож скільки націй на Індостані – дві чи одна? А може, ще більше? Як сприймається теорія М. Ікбала і М. Джинни сьогодні, коли можна вже аналізувати, чи виправдала вона себе за 70 років?

Кожна нація, як вважається, потребує своїх міфів і легенд, про що ми вже колись писали. Міфотворчість Пакистану має чітко визначену релігійну основу, якщо в мешканців країни забрати іслам як цементуючу основу нації, то й нації не буде, адже Пакистан – багатонаціональна країна, яка об’єднала представників різних етносів – пуштунів, пенджабців, белуджів, сіндгів, а ще вищезгаданих мухаджирів, які прибули з Індії. Отже, державні ідеї двох країн абсолютно різні – також багатонаціональна і секулярна за своєю законодавчою основою Індія, яка має переважну більшість (83 %) індуїстського населення, і держава Пакистан, яка створювала свою ментальність та ідентичність на основі ісламських цінностей, маючи серед своїх громадян переважну більшість мусульман-сунітів.

Парадокс № 2 полягає в тому, що в сучасному Пакистані (державі мусульман Південної Азії!) живе стільки ж, а може, й менше (статистика змінюється) мусульман, скільки й в Індії. До того ж від 1971 р. існує ще одна держава мусульман Південної Азії – Бангладеш, у якої є свої легенди і яка має абсолютно іншу ідентичність, ніж Пакистан (хоча б тому, що населення цієї країни етнічно монолітне – це бенгальці, які розмовляють своєю мовою і мають набагато більше спільних рис у культурі та побуті з бенгальцями-індусами, які живуть в Індії).

Колись у новоствореному Пакистані панувало почуття ейфорії: “Утворення незалежної держави Пакистан є найважливішою та, можливо, найвидовищнішою подією з-поміж світових подій після закінчення II світової війни. Вона символізує тріумф принципу самовизначення та права народу існувати відповідно до власного способу життя” [Cheema 2007, 26]. Але ж творці Пакистану насправді не передбачали створення суто ісламської держави, зокрема у своїй відомій промові М. А. Джинна зазначав: “Ви будете вільні, ви зможете вільно відвідувати свої храми, йти до мечеті або до будь-якого іншого місця молитви в новоствореному Пакистані. Те, до якої релігії, касти або нації ви належите, жодним чином не має бути справою держави, лише вашою особистою справою”. Більш того, демонструючи свою толерантність і певним чином секуляризм, Джинна, який сам був мусульманином-шиїтом, номінував на високі державні посади представників різних релігій та течій, у тому числі індусів, шиїтів та алавітів [Israhanı 2016]. Творець Пакистану мріяв про окрему державу для мусульман Південної Азії, але не ототожнював її з ісламською

державою, оскільки упереджено ставився до впровадження в усі сфери життя суворих ісламських канонів та зовсім не хотів, аби цивільне право в країні замінив шариат. Та згодом Пакистан таки перетворився на ісламську державу, адже М. Джинна помер через рік після створення країни, а разом з ним пішли в небуття толерантні, напівсекулярні підходи до державобудування [Борділовська 2007]. Надалі іслам поступово стає справді цементуючою основою країни, яка мала якось довести власному населенню і світовій спільноті право на існування. Саме іслам використовували усі військові диктатори – від Айюб Хана до П. Мушаррафа – для пояснення необхідності якщо не воювати, то мати потужну армію для протидії Індії. Окремі, найбільш одіозні, такі як генерал Зія уль-Хак, взагалі почали впроваджувати механізми для захисту ісламу всередині країни: саме за його наказом у Пакистані організовувалися рухи, які мали остаточно “очистити” країну, тобто боротися проти представників інших релігій (індусів, сикхів, християн), а також проти інших, несунітських течій у самому ісламі. На сьогодні проблема релігійних меншин – один з найсерйозніших викликів у пакистанському суспільстві, кількість несунітів в уряді та інших державних органах обмежена, і це стосується не лише християн або сикхів, а й представників течії ахмадія та шиїтів (яких за неофіційним наказом не беруть, наприклад, до миротворчих місій). Лише останнім часом почали з’являтися позитивні зрушення на цьому шляху, спостерігається поступове повернення до того бачення, виразником якого був М. Джинна, – плюралізму, відкритості і мультикультурності, хоча й з мусульманською більшістю.

Таким чином, теорії та концепції можуть давати різні результати – залежно від того, хто і як їх імплементує. Про суперечність та недосконалість теорії двох націй свідчать не лише внутрішні проблеми соціального розвитку, а й подальші події політичної історії Пакистану. Так звана Бангладеська криза і відхід східного крила стали значним ударом для держави, яка більше не могла “охоплювати” Індію з двох сторін, а відносини між Пакистаном і Бангладеш так само були затьмарені розділом та його наслідками (поділ майна, біженці, полонені, вбиті під час війни), як колись індо-пакистанські стосунки.

Заради справедливості потрібно сказати декілька слів і про секулярну, демократичну (за багатьма ознаками) Індію: в цій країні протягом останніх років почастишали випадки погромів і нападів на релігійному ґрунті, аж до лінчування мусульман. Це дає привід пакистанській стороні відзначати: якби не створення Пакистану, мусульмани в Індії зазнавали б постійних утисків і їхню безпеку ніхто б не гарантував. До речі, теперішній прем’єр Індії Нарендра Моді – особа, яку не дуже люблять у Пакистані, адже свого часу, перебуваючи на посаді губернатора штату Гуджарат, він не запобіг мусульманським погромам, одним з найбільших в історії сучасної Індії, жертвами яких стали тисячі мусульман. Більш того, через такий прикрий факт у своїй біографії багато років Моді був нев’їзним до США (аж поки не був обраний у 2014 р. головою індійського уряду).

Отже, питання міжконфесійного спілкування існують і в Індії, а про загальну атмосферу недовіри до мусульман, зверхність у відносинах з ними годі й говорити (якось довелося почути від колеги-індуса таку характеристику ще одного колеги: “Він мусульманин, але дуже хороша людина”). Більш того, за 70 років в Індії сформувалося таке явище, як політичний індуїзм, фактично це різновид шовінізму, основним гаслом якого є “Індія для індусів!”, а метою – відродження цивілізаційної величі країни в нових політичних умовах. Базою цього явища є концепція *Гіндутви* (“індуськості”), вона передбачає політичну консолідацію нації навколо традицій та норм індуїзму і тому певною мірою протистоїть мусульманам та християнам. Основні принципи цієї концепції були розроблені ще в першій половині ХХ ст. В. Д. Саваркар, який очолював релігійно-політичну організацію *Гінду махасабга* (“велика община індусів”) аж до її заборони після вбивства М. Ганді в 1948 році.

Саме Саваркар вперше акцентував поєднання релігії і політики, а також наголосив на необхідності консолідації індуської общини, зокрема цьому присвячена його книга “Гіндутва, або Хто є індусом” (1924 р.). Фактично *Гінду махасабга* вперше проголосила необхідність розбудови після звільнення від колонізаторів *гінду раштра*, країни індусів, відповідаючи на виклик Мусульманської Ліги, яка виборювала створення окремої держави мусульман Південної Азії [Клюев 2002]. Тож бачимо ще один наслідок поділу країни в 1947 році.

Бгаратія Джаната Парті (до якої належить і Н. Моді) багато в чому вважається послідовником саме цієї організації, принаймні акцент на винятковість прав індусів у державі однозначно присутній, а питання *Гінду раштри* виходить на перший план саме тоді, коли при владі перебувають неконгресистські уряди (до речі, уряд Н. Моді у 2014 р. вперше сформований за умов абсолютної більшості членів БДП, раніше коаліційні уряди завжди були більш різнобарвними).

Окремий привід для роздумів – економічне і соціальне становище мусульман в Індії, адже не секрет, що за усіма показниками (рівень статків, освіти, медичного забезпечення тощо) вони стоять нижче за індусів і на них не розповсюджується система квотування, як на представників племен і низькокастових індусів, що гарантує певну кількість місць у закладах освіти та під час прийому на роботу [Hasan 2003].

Отже, якими мали стати за задумами батьків-засновників нові держави і якими тепер вони є, за 70 років? Чи відповідає реальність мріям і задумам, а також юридичним засадам, створеним багато років тому? Тут на нас чекають аж два цікавих факти, **тож парадокс № 3–4** пов’язаний зі створенням основних законів, за якими існують держави. Йдеться не тільки про конституції, а й про їхніх авторів, оскільки ними є не просто видатні і талановиті люди, а й надзвичайно цікаві і нестандартні особистості.

Автором індійської Конституції (до речі, найбільшої у світі за обсягом) став Бгімрао Рамджі Амбедкар (14.04.1891–6.12.1956) – відомий юрист, економіст, суспільно-політичний діяч, борець за права найнижчих прошарків індійського населення, за походженням – так званий недоторканий (*ачхут*, або *даліт*, як він сам називав подібних до себе). 2016 рік у Республіці Індія було оголошено Роком Амбедкара – на честь 125-річчя від дня народження і 60-річчя смерті цього політика і вченого. Після здобуття Індією незалежності в 1947 р. Б. Р. Амбедкар увійшов до складу першого кабінету міністрів, отримав посаду міністра юстиції і голови комітету з підготовки Основного закону країни. Можна стверджувати, що саме його заслугою є відображення в Конституції Індії принципів рівності і людської гідності, які чітко кореспондуються з положеннями Декларації прав людини ООН. Це й не дивно, адже все своє життя він поклав на те, щоб такі принципи нарешті запанували в його улюбленій Індії. І тут потрібні додаткові пояснення: щоб досягнути геній і талант доктора Б. Р. Амбедкара, треба бути знайомим з особливостями індійських соціальних традицій, кастової стратифікації зокрема. Відомо, що в Індії завжди були люди, які не могли претендувати в житті ні на що, оскільки від народження мали дуже низький соціальний статус, котрий фактично неможливо змінити. Що вже говорити про здійснення великих мрій, коли ніхто навіть не дасть тобі склянку води і не дозволить сісти поруч?

Б. Р. Амбедкар народився саме в такій родині недоторканих з підкасти *махарів* наприкінці XIX сторіччя, коли сила звичок і соціальної градації була надзвичайно міцною. Щоб її здолати, він усе життя боровся – за своє право вчитися, викладати і працювати на благо батьківщини. Більш того, він волів бачити поруч із собою інших представників пригноблених верств населення, тож своїм прикладом намагався пробудити в них гідність і самоповагу. Завдяки щасливому збігу обставин Б. Р. Амбедкар не лише здобув середню освіту, а й навчався в престижних вишах за кордоном – Колумбійському університеті (Нью-Йорк, США) та Лондонській школі

економіки, де здобув учені ступені доктора наук. В історії індійської політичної думки він посідає місце першого справжнього соціального реформатора, який, на відміну від “батька нації” М. Ганді, намагався повністю звільнити Індію від кастової системи. Він не визнавав жодних авторитетів і не вважав Ганді “махатмою” (“велика душа” – титул, яким нагородили М. К. Ганді громадяни), звертався до нього просто “містер Ганді”.

Доктор Амбедкар прагнув справжніх змін у всьому, волів бачити свою країну не просто незалежною від британців, вільною, а й такою, де люди різних віросповідань, чоловіки і жінки отримують рівні можливості і зможуть бути щасливими. Він вважав, що політична тиранія – ніщо в порівнянні із соціальною, оскільки на собі відчув, яким ярмом може бути соціальна градація, у випадку Індії – кастова. На думку Амбедкара, індуїзм як провідна релігія Індії тисячоліттями створював систему, яка обмежувала у звичайних людських правах значний прошарок суспільства. Він ретельно досліджував витoki й історію індуїзму, намагався віднайти докази того, що поділ на *варни* і *джати* не є природним, як це пізніше стверджували ортодокси, і відчайдушно прагнув довести, що кастова система має бути визнана за архаїчний елемент, котрий гальмує розвиток країни.

Бабасахєб (так в Індії звертаються до людей, яких люблять і поважають) Амбедкар залишив великий науковий спадок, серед його книг такі різноманітні праці: “Проблеми рупії”, “Еволюція провінційних фінансів у Британській Індії”, “Каста в Індії”, “Штати і меншини”, “Загадки індуїзму”, “Недоторкани: тези про походження”, “Роздуми про Пакистан”, “Будда і його дгамма” та ін. Проте “праця його життя” – безумовно, Конституція Індії, прийнята 25 січня 1950 року, у якій він намагався втілити своє уявлення про справедливість.

На жаль, запровадити в життя принципи Конституції виявилось справою непростого. Розчарований у тому, що кастєїзм і ортодоксальні підходи не хочуть іти так швидко із життя, зневірившись у можливості подолати традиції, за яких зберігається конфлікт між релігійною нормою і секулярним законом, після багатьох років цілеспрямованої діяльності, 1955 р. він засновує загальноіндійську Буддїйську організацію (Бгаратїя Буддга Махасабга) і за декілька місяців до своєї смерті разом з кількома мільйонами своїх послідовників-недоторканих приймає буддизм – релігію, яка визнає всіх рівними від народження [Бабасахєб Амбедкар 2016].

Усе своє життя Бабасахєб був прихильником верховенства права, послідовно обстоював права людини, розробив принципи і програму Республіканської партії Індії, яка була заснована вже після його смерті, у 1957 р. Також посмертно був нагороджений найвищою нагородою Республіки Індія – Бгарат Ратна. Його день народження, 14 квітня, сьогодні є державним святом Республіки Індія, проте багато років індійські політичні еліти робили вигляд, що Амбедкара наче й не було, лише у 1980-х роках уряд Р. Ганді повернув його до когорти батьків-засновників незалежної Індії. Чому ж про творця Основного закону Індії так надовго було забуто? Чому в багатьох містечках його пам’ятники були зруйновані або спалювані? Чому в секулярній Індії так довго не було готовності визнати величезний внесок людини, яка походила з недоторканих? Відповідь є очевидною: мабуть, тому, що індійська демократія усі ці роки залишалася кастовою, а секуляризм у реаліях поступався гаслам на кшталт “Індія для індусів”.

А тепер декілька слів про творця Конституції Пакистану. Якщо Основний закон Індії, з її переважною більшістю індуїстського населення, створив колишній недоторканий, який завжди боровся з канонами, то законотворчість мусульманської держави було довірено колишньому іудею. Народжений у 1900 році у Львові Леопольд Вайсс став у 1926 році мусульманином Мухаммадом Асадом, якого доля в 30-х роках закинула до Південної Азії. Його довге життя є унікальним, а послужний список справді вражає – журналіст, перекладач, релігійний діяч, мандрівник, дипломат,

вчений. Традиційна єврейська родина, навчання у Відні, знайомство із вченням З. Фрейда, перші ковтки свободи, потім – переїзд до Німеччини в 1920 році – академічна кар’єра його не вабила, тож він вирішив стати журналістом, хоч родина цього й не схвалювала. Далі – перша подорож на Схід, у Палестину, де мав клініку його дядько, і ця подорож справді перевернула усе його життя: як не дивно, його зовсім не захопив сіонізм, що тоді стрімко набирало силу, а от місцеві арабські звичаї і порядки вразили, аж так, що він став автором серії чудових репортажів для газети “Франкфуртер Цайтунг”.

Далі – ще цікавіше: повернувшись до Берліна, Леопольд Вайсс стає мусульманином на ім’я Мухаммад Асад (що з арабської перекладається як “лев”), настільки вразили його ідеї рівності і взаємодопомоги, якими іслам так відрізнявся від прагматизму західної цивілізації. Родина відмовилася від нього, не розуміючи такого кардинального кроку. А от газета заохочує його до написання книги про життя на Сході, і наступним кроком стала подорож до Аравії, де в ті часи зароджувалося могутнє королівство, знайомство з монаршою родиною, доступ до ісламських текстів і святинь та хадж у Мекку – про що не міг навіть мріяти жоден європеєць. Що сталося потім, достеменно не відомо, але після смерті першої дружини-німкені та одруження вже з місцевою жінкою з поважної родини відносини Асада і саудівської королівської родини зіпсувалися. Він вирішує подорожувати далі ісламським світом і пізнати це вчення в якомога ширшому спектрі. Асад побачив Єгипет, Сирію, Ірак, Іран, Центральну Азію та Афганістан і от нарешті в червні 1932 р. приплив до Карачі.

У Британській Індії розпочинається новий етап його життя, Асад багато подорожував, побував у Кашмірі, Амрітсарі та Лахорі, де й познайомився з поетом-філософом М. Ікбалом та був захоплений його ідеями про створення Пакистану – держави мусульман. Він побачив у тих ідеях унікальну можливість – за сучасних умов створити суспільство, яке колись обіцяв своїм послідовникам пророк Мухаммад. З великим ентузіазмом М. Асад працював у цьому напрямку – редагував журнал “Ісламська культура”, вивчав особливості ісламу на Індостані. На жаль, натхненна робота була перервана роками війни – в таборі для інтернованих осіб у Бомбеї опинилися він сам, його дружина і син, батьки та найближчі родичі загинули від рук нацистів у Європі. Та після закінчення II світової Асад повертається до справи свого життя: особисто М. А. Джинна запрошує його очолити створений Департамент ісламської перебудови, який мав займатися написанням Конституції новоствореної держави. Він робить все для того, щоб довести, що вчення ісламу, яке на Заході видають за обмежений фундаменталістський підхід до життя суспільства, насправді має в собі багато підстав для розвитку справді демократичних підходів. Асад знаходить у ньому навіть підстави для організації багатопартійної системи і проведення парламентських виборів, про що він писав у своєму бестселері “Іслам на роздоріжжі” ще до війни, у 1934 р. Отже, він мріяв про сучасну державу, на організацію якої надихали релігійні принципи ісламу.

Звичайно, не всім подобалися його модерністські підходи, ортодокси бачили загрозу в його надто сучасних поглядах. Працюючи над Конституцією Пакистану, М. Асад намагався (так само, як і Амбедкар) надати законодавчу базу принципам рівності і справедливості. Саме завдяки роботі Асада жінки отримують право голосувати й бути обраними до органів влади, і пізніше в Пакистані з’явиться жінка-прем’єр-міністр (Беназір Бгутто). За пару років (після смерті М. Джинни і невдалих спроб прийняти Конституцію) він перейде на дипломатичну роботу і займатиметься відносинами з рештою країн ісламського світу, а в 1952 р. переїде до Нью-Йорка як представник Пакистану в ООН.

Перша Конституція в країні буде прийнята 23 березня 1956 р., в День Пакистану (пізніше її декілька разів змінять). Невдовзі відбудеться перший військовий перево-

рот, і розчарований такими подіями Мухаммад Асад більше не повернеться в Пакистан, до створення якого був безпосередньо причетний. Хоча є свідчення, що через декілька десятків років черговий диктатор, Зія уль-Хак, буде запрошувати його повернутися до країни. У 1992 р. М. Асада, народженого на українській землі в Австро-Угорській імперії, поховують в Іспанії. Серед основних його праць, поруч з автобіографічною “Дорогою в Мекку” і Конституцією Пакистану, стане сучасний (як багато хто вважав – аж надто) переклад Корану, оскільки все своє життя він мріяв зробити іслам доступнішим і більш зрозумілим європейцям [Kramer 1999].

Ось так поруч із міфами створювалися закони нових держав, і в обох випадках їхні творці намагалися закласти серйозні підвалини для захисту прав людини, незалежно від походження. Секулярну індійську державність створював доктор Амбедкар, який усім серцем хотів якомога далі дистанціюватися від релігії більшості – індуїзму, а закон держави мусульман писав навернений до ісламу іудей, який вірив у справедливість і духовність вчення ісламу.

Нарешті парадокс № 5: після 70-років незалежного існування ідея “Акханд Бгарат” – неподіленої Індії – знов повертається до життя. А може, вона нікуди й не зникла? Адже добре відомо, що серед політичної еліти Індії від самого поділу 1947 року популярною була думка про нежиттєздатність Пакистану і, відповідно, його швидке повернення до історичної батьківщини – Індії. Відомий дослідник С. Коен справедливо відзначає: «Перше покоління індійських лідерів, “батьки-засновники” незалежної Індії, у своїй більшості вірили, що Пакистан довго проіснувати не зможе, але й не вважали за потрібне військове втручання для прискорення його загибелі. У Пакистані ж одразу після його заснування “батько нації” М. А. Джинна висловив сподівання на можливість підтримання хороших відносин між двома сусідами» [Cohen 2006, 34]. Він щиро вірив у можливість дружнього співіснування двох держав, оскільки розумів, як тісно пов’язані їхні долі, наскільки близькими є культура й економічні зв’язки. Тож ідея мирного співіснування з Індією досі в Пакистані панує.

В Індії так само на людську свідомість впливали підходи “батьків-засновників”, зокрема досить довго залишався популярним підхід Дж. Неру, який вважав, що Пакистан – штучне, тимчасове утворення, тож раніше чи пізніше Індія має стати знов єдиною та неподільною [Мартышин 1981]. Звідси й специфічне ставлення до індійських мусульман – потенційних “пакистанських шпигунів”, – і переконання в тому, що згодом абсолютно всі відторгнені під час поділу 1947 р. території будуть повернені, і безапеляційне проголошення прав на Кашмір. Індія завжди почувала себе набагато впевненішою у власних силах, тоді як Пакистан мав довести свою життєздатність. Досить яскраво такий доволі зверхній підхід був висловлений одним з радників Дж. Неру, К. М. Паніккаром: “Індія – це слон, а Пакистан – два вуха. Слон може прожити й без вух” [Khan 2007, 77].

У Пакистану були приводи постійно звинувачувати сусіда в упередженому ставленні, зухвалих амбіціях та політичних спекуляціях, розглядати політику Делі в Південній Азії не лише як загрозу власним інтересам, а й як взагалі гегемоністську (до речі, тут ніколи ніхто не вибудовував якихось концепцій щодо відносин зі “старшим (більшим) братом”). Навіть більше, Пакистан обрав для себе роль основної противаги індійській “доктрині Монро”, згідно з якою Делі сприймає усю Південну Азію як “велику батьківщину”, власну зону впливу. Щоправда, після кризи 1971 року це стало непростотою справою. Втрата “східного крила” відсунула Пакистан на західний фланг Південноазійського континенту і зумовила зовсім іншу геополітичну ситуацію, коли змагання з Індією почали коштувати аж надто дорого, передусім – пакистанському населенню. Чого варта хоча б програма ядерного озброєння країни, коли лідер Пакистану З. А. Бгутто заявив: “Траву їсти будемо, але ядерну зброю створимо”, – і все заради хоча б відносного паритету з Індією та самоствердження.

Отже, дві незалежні держави існують 70 років, і прийшов час визнати цей факт. Кожна з них має свій перелік досягнень і свій список проблемних питань. Якщо ж говорити про успіхи та досягнення обох держав, то терези одразу хитнуться в бік Індії, яка в чотири рази більша за територією, має в 6 разів більше населення і за загальними показниками далеко попереду свого західного сусіда. Але ж слід пам'ятати про те, що Пакистан завжди перебував у гіршій позиції, його вихідні дані сильно відрізнялися від індійських. Ще під час поділу Британської Індії, після гострих обговорень, Пакистан отримав 17,5 % банківських авуарів, 20 % від усього офіційного ділового обігу і третину армійського озброєння [Индия сегодня 2005, 122]. Добре відомо, що в Індії залишилося 90 % усієї промисловості, тоді як до Пакистану відійшли переважно аграрні підприємства, а заводи і фабрики в інших галузях довелося створювати з нуля. Та й географічно регіони, які стали частиною Пакистану, загалом мають набагато гірші умови – кліматичні та сільськогосподарські. Тож відчайдушні спроби подолати негативні для нього наслідки поділу і зібрати до купи різнобарвне населення заслуговують принаймні на належну оцінку. Недарма ж П. Мушарраф зізнався, перебуваючи на посту президента: “Керувати Пакистаном – одна з найскладніших робіт у світі!” [Мушарраф 2009].

З другого боку, правда й те, що хроніка Пакистану як держави не була щасливою і понад 30 років існування військових режимів вплинули на особливості його соціального, політичного і навіть економічного розвитку. Надзвичайно висока позиція армії (навіть у ті періоди, коли країна жила без диктатури) сформувала абсолютно специфічний устрій і вплинула на менталітет населення, навіть створила черговий міф про порядок, яким опікуються військові [Белокреницький 2005]. У країні навіть існує такий жарг: “Кожна держава має армію, і лише в Пакистані армія має державу”. Виправдань для цього було більш ніж достатньо: постійна боротьба за виживання, обстоювання свого права на існування і, звичайно індійська загроза. Згодом до цього додалися традиції, досвід участі в миротворчих операціях ООН (Пакистан завжди займав одну з перших позицій серед країн світу за цим показником), співпраця з державами-партнерами з Організації ісламського співробітництва. Сьогодні, маючи уряд на чолі з абсолютно цивільною людиною – досвідченим політиком Міаном Навазом Шаріфом¹, Пакистан голосно заявляє про розбудову ісламської демократії, але при цьому вплив військових так само відчутний. Найяскравіший приклад – лобіювання саме цим прошарком пакистанської еліти рішення про тісну співпрацю з “вічним другом” – Китаєм, і зокрема розбудову Пакистанокитайського економічного коридору як “взірцевої ділянки” Нового шовкового шляху (що зовсім не сприймається в Індії).

Намагаючись будувати більш відкрите, демократичне суспільство і водночас зберегти цінності, на яких ця держава виникла, – ісламські традиції, – Пакистан, здається, сьогодні стає ближчим до ідеалів Мухаммада Асада. Адже він мріяв саме про такий ідеальний устрій, де усі громадяни матимуть однакові права, і був упевнений у тому, що саме іслам дає такі можливості. У своїй книзі “Шлях до Мекки” М. Асад так писав про те, чому іслам настільки привабливий і чому він перевершує усі західні цінності: “Іслам здавався мені схожим на архітектурний шедевр. Усі його компоненти гармонійно доповнюють один одного, тут усього досить і немає нічого зайвого” [Асад 2015].

Сучасний Пакистан відчайдушню бореться за покращення свого іміджу, намагається зректися клейма “держави – спонсора тероризму”, а для цього якраз і потрібні стабільні відносини із сусідами та продуктивна співпраця з іншими країнами. Але ж так само й Індії, яка стрімко розвивається і входить до кола найпотужніших країн світу, претендує на статус великої світової держави, потрібні мир і стабільність, у регіоні передусім, лише тоді й надалі буде забезпечений її подальший сталий

розвиток. До того ж так звана “кастова демократія” та інші соціальні проблеми суттєво гальмують її шлях до “блискучого майбутнього” [Basur 2009].

Підсумовуючи і порівнюючи досягнення обох держав за 70 років незалежного існування, найперше відзначимо успіх Індії в тому, що їй вдалося зберегти свою територіальну цілісність (якщо не зважати на втрату третини території Кашміру внаслідок першої війни – 1947–48 рр.), а також повернути колишні португальські колоніальні володіння на заході та приєднати князівство Сіккім, тоді як Пакистан пережив ще один поділ і відторгнення східної частини.

До 1991 р. Пакистан демонстрував доволі непогані темпи економічного розвитку, але складна політична й безпекова ситуація на початку постбіполярного періоду відволікла верхівку від необхідних трансформацій. Натомість Індія, як відомо, дуже вдало використала нові можливості, продиктовані глобалізацією, розпочала економічні реформи, лібералізувала свою економіку і протягом останніх декад демонструє справді вражаючі темпи розвитку. Зростання ВВП щорічно ніколи не було менше за 5 %, навіть після азійської кінця 90-х і світової фінансової кризи 2008–2009 рр. Зараз цей показник становить 7,5 % – проти 4,5 % зростання ВВП в Пакистані.

Якщо порівнювати силовий потенціал, то тут Індія, звісно, буде попереду, маючи третю за кількістю армію світу, потужний флот, ядерну і космічну програму (якої Пакистан не створив). Але як би зверхньо не ставилися в Індії до Пакистану, не можна не брати до уваги те, що, хоча він володіє лише $\frac{1}{8}$ частиною економічного, територіального і демографічного потенціалу Індії, все одно залишається досить потужною державою. Оскільки “національною ідеєю” країни тривалий час було намагання наздогнати Індію, то Пакистан витрачає втричі більше коштів на розвиток оборони (Індія – 2 % від ВВП, Пакистан – 6 %) [Cohen 2003, 388]. При цьому індійські збройні сили за чисельністю у 2,5 рази більші за пакистанські, так само попереду Індія і за кількістю військової техніки (літаків на озброєнні в Індії у 2 рази більше, ніж у Пакистану, танків – у 1,7), яка має вищу якість. Більш потужною є й ракетно-ядерна програма. Армія Пакистану посідає за кількістю 6-ту позицію у світі, але так само 6-й Пакистан за кількістю населення. Непрості взаємини із сусідом змушують Індію тримати вздовж кордону значну кількість збройних сил і військової техніки, $\frac{2}{3}$ сухопутних військ зосереджені вздовж її західних та північних кордонів. Пакистан, своєю чергою, навіть за часів афганської кризи тримав на кордоні з Індією $\frac{4}{5}$ збройних сил. Протистояння точиться між двома найбільшими країнами Південної Азії, кожна з яких має потужний військовий (і ядерний) потенціал. Щоправда, Пакистан у 4 рази менший за Індію й амбіцій ставати великою державою світового рівня ніколи не мав, йдеться лише про певний паритет у регіоні [Горобець 2000].

Нарешті, якщо говорити про успіхи соціального розвитку, Індія не просто пишеться тим, що є “найбільшою у світі демократією” (за кількістю виборців – під час останніх виборів до парламенту проголосувати могли понад 815 млн. осіб!), а й успішно бореться з такими проблемами, як неписьменність, дитяча праця, безробіття. Справді, у ті часи, коли пакистанський соціум здригався від чергового військового перевороту, індійці ходили голосувати – на парламентських, федеральних і місцевих виборах – і мали насправді широкий спектр, адже створили багатопартійну систему. Рівень безробіття в Індії сьогодні становить 3,5 %, у Пакистані – майже 6 %, навчені грамоти 74 % індійців і 58 % пакистанців. (Справедливості заради скажемо, що й там, і там рівень освіти серед жінок буде набагато нижчий). За роки, що минули, кількість бідного населення в Індії скоротилася до 22 % і до 29,5 % у Пакистані. Проте в Пакистані набагато менше людей, які жебракують та й просто живуть на вулиці, не маючи даху над головою, і тут дається взнаки саме менталітет на основі релігійних правил: іслам з концепцією рівності усіх членів

умми допомагає знаходити шляхи для подолання гострих соціальних суперечностей. В Індії ж і зараз в успішних та багатих родинах, ще й доволі високого кастового походження, зустрінемо слуг, які живуть в абсолютно нелюдських умовах і виконують усі забаганки своїх освічених і начебто прогресивних господарів, які не поспішають відмовлятися від привілеїв, наданих їм самим походженням [Борділовська 2005].

То які ж підсумки запропонованих роздумів? Здавалося, за стільки років недовіра, провокації, взаємні погрози стали нормою життя країн-сусідів. Але видається обнадійливим той факт, що за ці ж роки якщо не держави, то народи навчилися жити поруч один з одним. Слід також зазначити, що в “Артхашастрі”, стародавньому індійському трактаті про науку політики, самі поняття “ворог” та “друг” не мали якогось конкретного наповнення, лише наголошується на тому, що ніхто не є постійним другом чи ворогом, друзів та ворогів народжують обставини. Оскільки змінилися обставини – адже минуло 70 років з моменту створення незалежних держав, – то настав час дещо адаптувати свою стратегічну поведінку, яка до цих пір обома державами реалізувалася через дистанціювання і несприймання. Свого часу протистояння з Індією набуло в Пакистані статусу національної ідеї, зумовило престиж і широкі права армійської верхівки і часто-густо відволікало населення від внутрішніх проблем. Натомість в Індії традиційною була “образна на мусульман”, оскільки протягом значного часу країна перебувала під владою правителів з мусульманських династій, а під час національно-визвольної боротьби саме верхівка мусульманської громади зрадила ідею єдиної незалежної Індії на користь створення власної держави. Саме цю останню зраду індійцям і досі пробачити надзвичайно складно, тому й спостерігається намагання довести штучний характер пакистанської державності. Але ж 70 років ця держава існує, попри всі несприятливі зовнішні та внутрішні фактори й виклики, і сьогодні мало хто вже може говорити про “провальне” становище Пакистану, який демонструє поступальний економічний розвиток, бере активну участь у регіональних і міжнародних організаціях. До речі, саме в цьому році обидві (!) держави остаточно стали членами ШОС (Шанхайської організації співробітництва, до якої входять Росія, КНР і більшість держав Центральної Азії, колишніх радянських республік), тож співпрацювати їм доведеться і тут. Поки що неподоланим залишається дуже критичне ставлення Пакистану до індійських амбіцій щодо набуття членства в Раді Безпеки ООН, різняться також погляди двох країн на китайські проекти Шовкових шляхів, проте одразу все змінити в будь-якому разі неможливо.

Молоде покоління в обох країнах більш поступливе щодо оцінок одне одного, і це дає надію на нормалізацію відносин, тим більше що Індія і Пакистан – “молоді” за віком більшості свого населення держави: населення до 30 років становить понад 60 %, – і ця амбітна молодь в обох державах, за життя якої вже не було війн і конфліктів із сусідом, налаштована прагматично і досить толерантно. У деяких сферах стосунки вже є доволі дружніми – наприклад, у галузі культури і спорту. Неможливо уявити собі життя звичайної пакистанської родини без фільмів Боллівуду, до якого, до речі, усе частіше запрошують пакистанських акторів, і деякі з них стали справжніми зірками саме завдяки індійським фільмам, наприклад відомий пакистанський музикант і актор Фавад Кхан. Між іншим, Пакистан має свою кіноіндустрію – Лоллівуд (розташована в Лахорі), але куди ж їм до Індії, у минулому році тут відзняли лише 16 фільмів, тоді як індійці “видають” до 1000 щорічно!

Так само працює “крикетна дипломатія” – вболівання за свої команди є частиною життя індійського і пакистанського населення, а в хороші часи лідери двох країн відвідували матчі, які проходили в сусідів, і використовували цей час для неформальних переговорів. Зрештою, не будемо забувати й про бізнес, особливо у прикордонних регіонах, тож надія на справжнє порозуміння є хоча б тому, що це

вигідно для зростаючого середнього класу обох країн. До речі, в обох країнах він доволі потужний: в Індії, за різними оцінками, середній клас становить приблизно третину населення, тобто понад 300 мільйонів, у Пакистані його абсолютна кількість, звісно, менша, але за темпами зростання середнього класу ця країна навіть обійшла Індію і теж вже має доволі стабільний прошарок, що становить більш ніж третину населення. Щоправда, емігрують пакистанці навіть більше, ніж індійці, і те, як вони спілкуються одне з одним за кордоном, – окрема, теж дуже цікава історія.

Наостанок ще один якщо не парадокс, то вельми цікавий факт: на кордоні Індії з Пакистаном, саме там, де під час поділу 1947 р. розгорнулися жахливі події, між містами Лахором у Пакистані та Амрітсаром в Індії, розташований прикордонний пункт Вагах. Точніше, два пункти – з індійської і пакистанської сторін. Щовечора тут відбувається цікава церемонія, яку автору пощастило спостерігати: з кожної сторони кордону збираються глядачі, аби простежити за тим, як будуть спускати державний прапор, і вболівають за своїх прикордонників, які виконують незвичний ритуал: махають зброєю, демонструють бойовий дух і навіть демонстративно погрожують один одному. Все це виглядає як театральна вистава, яскрава і добре відпрацьована, з трибун лунають гасла “Джей Гінд!” і “Пакистан зіндабад!” (Хай живе Індія! Хай живе Пакистан!), що супроводжуються схвальними оплесками, звучать патріотичні пісні. Закінчується дійство потисканням рук прикордонників і закриттям кордону до наступного ранку. Бувають дні, коли церемонію відмінюють через неспокійну ситуацію на кордоні, терористичні загрози і погіршення стосунків. На щастя, такі випадки стаються нечасто, і країни, які мають настільки непросту історію взаємин, демонструють усім нам цікавий приклад співпраці. Справді, краще театральню погрожувати одне одному, а потім тиснути руки і навіть пити разом чай (це вже без глядачів!), тримаючи при цьому міцний, захищений кордон на замку, ніж плекати даремні надії, відмовлятися від кордону і писати казки про дружні відносини з братським народом, а потім отримати справжній конфлікт, як це буває в інших.

¹ Поки статтю готували до друку, в Пакистані відбулися чергові зміни: Наваз Шаріф був відсторонений від влади за рішенням суду (звинувачений в корупції за Панамськими документами), і тепер цю посаду займає Шахід Хаккам Аббасі).

ЛІТЕРАТУРА

- Асад М. *Шлях до Мекки*. Львів, 2015.
- Бабасахед Амбедкар. *Біографія* / Пер. з англ. О. Борділовської. Київ, 2016.
- Белокреницький В. Я. Персоналістський авторитаризм в Пакистані // *Восток*, 2005, № 6.
- Борділовська О. А. До питання про специфіку демократичної системи в Індії // *Вісник КНУ. Міжнародні відносини*. Вип. 31–32. Київ, 2005.
- Борділовська О. А. М. А. Джинна – фундатор Пакистану // *Східний світ*, 2007, № 4.
- Борділовська О. А. Індія – Пакистан: історія протистояння // *Східний світ*, 2012, № 2.
- Ганковский Ю. Нации и этнические общности в Пакистане // *Азия и Африка сегодня*, 1995, № 12.
- Горобець І. Індія та Пакистан на межі XXI ст.: компаративний аналіз особливостей сучасного внутрішньополітичного становища // *Людина і політика*, 2000, № 5.
- Індія сьогодні**. Справочно-аналитическое издание ИВ РАН / Отв. ред. Т. Л. Шаумян. Москва, 2005.
- Клюев Б. И. *Религия и конфликт в Индии*. Москва, 2002.
- Мартышин О. В. *Политические взгляды Дж. Неру*. Москва, 1981.
- Мушарраф П. *На линии огня. Мемуары* / Пер. с англ. Москва, 2009.
- Рушди С. *Стыд* / Пер. с англ. М. Салганик. Москва, 2010.

Arafatul Islam. How Indian and Pakistani media are covering Kashmir unrest // **Deutsche Welle**. 20.09.2016. Available at: www.dw.com/en/how-indian-and-pakistani-media-are-covering-kashmir-unrest/a-19562791 (accessed 1 June 2017).

Basrur Rajesh M. **Challenges to Democracy in India**. New Delhi, 2009.

Cheema P. I. Analyzing the Pakistan – India Peace Process // **Pakistan Horizon**, 2007, № 2.

Cohen S. **India. Emerging Power**. New Delhi, 2002.

Cohen Stephen P. India, Pakistan and Kashmir // **India as an Emerging Power** / Ed. Sumit Ganguly. Frank Cass. London – Portland, 2003.

Cohen S. **The Idea of Pakistan**. The Brookings Institution, 2006.

Ganguly S. **The State of India's Democracy**. Johns Hopkins University Press, 2007.

Hasan M. **Muslims in Secular India**. New Delhi, 2003.

Husain J. **Pakistan and the World in Disorder. A Grand Strategy for the Twenty First Century**. Palgrave MacMillan, 2016.

Ispahani Farahnaz. **Purifying the Land of the Pure: Pakistan's Religious Minorities**. US, 2016.

Khan Y. **The Great Partition. The Making of India and Pakistan**. London, 2007.

Khilnani S. **The Idea of India**. New Delhi, 2004.

Kramer Martin. The Road from Mecca: Muhammad Asad (Born Leopold Weiss) // **The Jewish Discovery of Islam: Studies in Honor of Bernard Lewis** / Ed. Martin Kramer. Tel Aviv, 1999.

Tunzelmann von, Alex. **Indian Summer. The Secret History of The End of An Empire**. London – Sydney – New-York – Toronto, 2007.

REFERENCES

- Asad M. (2015), *Shliakh do Mekki*, Islams'kii kul'turnii tsentr, Lviv. (In Ukrainian).
- Babasakheb Ambedkar. *Biografiia* (2016), translated by O. Bordilovs'ka, Blank-Press, Kyiv. (In Ukrainian).
- Belokrenitskii V. Ia. (2005), "Personalistskii avtoritarizm v Pakistane", *Vostok*, № 6, pp. 74–91. (In Russian).
- Bordilovska O. (2005), "Do pitannia pro spetsifiku demokraticnoi sistemi v Indii", *Visnik KNU. Mizhnarodni vidnosini*, Vol. 31–32, Kyiv, pp. 27–30. (In Ukrainian).
- Bordilovska O. (2007), "M. A. Dzhinna – fundator Pakistanu", *Shidnij svit*, № 4, pp. 94–104. (In Ukrainian).
- Bordilovska O. (2012), "Indiia-Pakistan: istoriia protistoiannia", *Shidnij svit*, № 2, pp. 53–62. (In Ukrainian).
- Gankovskii Iu. (1995), "Natsii i etnicheskie obshchnosti v Pakistane", *Aziia i Afrika segodnia*, № 12, pp. 25–31. (In Russian).
- Gorobets' I. (2000), "Indiia ta Pakistan na mezhi XX st.: komparativnii analiz osoblivostei suchasnogo vnutrishn'opolitichnogo stanovishcha", *Liudina i politika*, № 5, pp. 330–354. (In Ukrainian).
- Shaumian T. L. (Ed.) (2005), *Indiia segodnia. Spravochno-analiticheskoe izdanie IV RAN*, Ariavarta, Moscow. (In Russian).
- Kliuev B. I. (2002), *Religiia i konflikt v Indii*, IV RAN, Moscow. (In Russian).
- Martyshin O. V. (1981), *Politicheskie vzgliady Dzh. Neru*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Musharrarf P. (2009), *Na linii ognia. Memuary*, transl., Moscow. (In Russian).
- Rushdi S. (2010), *Styd*, translated by M. Salganik, Moscow. (In Russian).
- Arafatul Islam (2016), – How Indian and Pakistani media are covering Kashmir unrest", *Deutsche Welle*, available at: www.dw.com/en/how-indian-and-pakistani-media-are-covering-kashmir-unrest/a-19562791 (accessed 1 June 2017).
- Basrur Rajesh M. (2009), *Challenges to Democracy in India*, Oxford University Press, New Delhi.
- Cheema P. I. (2007), "Analyzing the Pakistan – India Peace Process", *Pakistan Horizon*, № 2, pp. 25–37.
- Cohen S. (2002), *India. Emerging Power*, Oxford University Press, New Delhi.
- Cohen S. (2003), "India, Pakistan and Kashmir" in Sumit Ganguly (Ed.), *India as an Emerging Power*, Frank Cass, London, Portland, pp. 32–60.
- Cohen S. (2006), *The Idea of Pakistan*, The Brookings Institution.

Hasan M. (2003), *Muslims in Secular India*, Jamia Millia Islamia, Academy of III World Studies, New Delhi.

Husain J. (2016), *Pakistan and the World in Disorder: A Grand Strategy for the Twenty First century*, Palgrave MacMillan.

Ispahani Farahnaz (2016), *Purifying the Land of the Pure: Pakistan's Religious Minorities*, Harper Collins India, Hardcover.

Ganguly S. (2007), *The State of India's Democracy*, Johns Hopkins University Press.

Khan Y. (2007), *The Great Partition. The Making of India and Pakistan*, Yale University Press.

Khilnani S. (2004), *The Idea of India*, Penguin Books India, New Delhi.

Kramer Martin (1999), "The Road from Mecca: Muhammad Asad (born Leopold Weiss)" in Martin Kramer (Ed.), *The Jewish Discovery of Islam: Studies in Honor of Bernard Lewis*, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv, pp. 225–247.

Tunzelmann von, Alex (2007), *Indian Summer. The Secret History of The End of An Empire*, Pocket Books, London, Sydney, New-York, Toronto.

**Роздуми про Індію і Пакистан:
до 70-річчя незалежності двох держав**

О. А. Борділовська

Статтю присвячено деяким загальним аспектам політичного, економічного, безпекового розвитку і двосторонніх відносин двох найбільших держав Південної Азії за 70 років незалежного існування. Автор подає власне бачення специфічної, подекуди навіть парадоксальної історії Індії та Пакистану, звертаючи при цьому увагу на найцікавіші факти і явища.

Ключові слова: незалежність, теорія двох націй, секуляризм, національна ідея, Індія, Пакистан, конституції, Південноазійський субконтинент

**Размышления об Индии и Пакистане:
к 70-летию независимости двух государств**

Е. А. Бордиловская

Статья посвящена некоторым наиболее общим аспектам политического, экономического развития, вопросам безопасности и двусторонним отношениям двух самых больших государств Южной Азии в течение последних 70 лет. Автор представила собственное видение специфической и даже иногда парадоксальной истории двух крупнейших государств Южной Азии. При этом особое внимание акцентируется на наиболее интересных фактах и явлениях.

Ключевые слова: независимость, теория двух наций, секуляризм, национальная идея, Индия, Пакистан, конституции, Южноазиатский субконтинент

Стаття надійшла до редакції 13.07.2017